

BOSHLANG‘ICH SINFDA ONA TILINI O‘QITISHDA MADANIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISH

G‘ulomova Munavvar

*Qo‘qon davlat universiteti, Boshlang‘ich ta‘lim
yo‘nalishi 1-kurs magistranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinfda ona tilini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarda madaniy qadriyatlarni shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Ona tili millatning tarixiy xotirasi, ruhiyati, estetik didi, axloqiy me‘yorlari va ijtimoiy tajribasini avlodlardan avlodga yetkazuvchi asosiy madaniy kod sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda ona tili darslarida matn tanlash, xalq og‘zaki ijodidan foydalanish, maqol va hikmatli so‘zlar tahlili, ertak va hikoya asosida axloqiy xulosa chiqarish, ijodiy yozma ishlar, dialogik suhbat, rolli o‘yin, integrativ topshiriqlar va nutq madaniyatini rivojlantirish orqali qadriyatlarni singdirish mexanizmlari yoritiladi. Maqolada o‘qituvchining shaxsiy nutq madaniyati, adabiy til me‘yorlariga rioya qilishi, savol berish mahorati va sinfdagi muloqot muhitini boshqarishi qadriyat tarbiyasining muhim omili sifatida asoslanadi. Natijada har bir ona tili darsi grammatik bilim berish bilan cheklanmasdan, milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, hurmat, mehr-oqibat, halollik, kitobxonlik, estetik did va ijtimoiy mas‘uliyatni shakllantiradigan madaniy-ma‘rifiy maydon bo‘lishi zarurligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ona tili, boshlang‘ich sinf, madaniy qadriyat, matn tahlili, xalq og‘zaki ijodi, nutq madaniyati, milliy o‘zlik, tarbiya.

Kirish

Ona tili boshlang‘ich ta‘limda faqat savod o‘rgatadigan fan emas; u bolaning tafakkurini tartibga soladigan, dunyoni nomlash, voqelikni anglash, his-tuyg‘uni ifodalash, boshqalar bilan madaniy muloqot qilish va o‘z xalqining ma‘naviy tajribasiga kirish imkonini beradigan asosiy tarbiyaviy makondir. Til orqali bola “men”, “oila”, “Vatan”, “do‘stlik”, “mehr”, “hurmat”, “halollik”, “tabiat”, “kitob”, “mehnat” kabi tushunchalarni nafaqat lug‘aviy ma‘noda, balki qadriyat sifatida ham o‘zlashtiradi. Shu ma‘noda ona tili darsi grammatik qoida, imlo, tovush-harf munosabati yoki gap tuzilishi bilan cheklanib qolsa, uning eng katta tarbiyaviy imkoniyati yetarli darajada ishga tushmaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi so‘z orqali atrofdagi insonlarning munosabatini tushunadi, maqol orqali xalq tajribasini anglaydi, hikoya orqali yaxshilik va yomonlik oqibatini his qiladi, ertak orqali adolat va ezgulikni obrazli ko‘radi, ijodiy topshiriq orqali o‘zining munosabatini nutqqa ko‘chiradi. Shuning uchun ona tili ta‘limida madaniy qadriyatlarni shakllantirish

masalasi metodikaning qo‘shimcha qismi emas, balki fanning maqsad, mazmun, metod va natijasini belgilaydigan muhim yo‘nalishdir.

Bugungi globallashuv sharoitida ona tili darslarining qadriyatli mazmuni yanada ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli axborot vositalari, qisqa va yuzaki muloqot shakllari, chet tillar va ommaviy madaniyat elementlarining faol kirib kelishi yosh avlodning nutqiy odati, estetik didi va milliy o‘zlikni his qilishiga bevosita ta‘sir qiladi. Bu jarayonda chet tilini o‘rganish yoki global madaniyat bilan tanishish salbiy holat emas; muammo shundaki, bola o‘z ona tilining ma‘naviy qudratini, milliy madaniyatning ichki mantiqini va so‘zning axloqiy mas‘uliyatini anglamasa, tashqi ta‘sirlar oldida beqaror bo‘lib qoladi. “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun, “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar tizimiga oid normativ hujjatlar ta‘limning ma‘naviy tarbiya, ijtimoiy faollik va milliy qadriyatlarga hurmat bilan uyg‘un olib borilishini talab etadi [1; 2; 4]. Mazkur maqolaning maqsadi boshlang‘ich sinfda ona tilini o‘qitish jarayonida madaniy qadriyatlarni shakllantirishning ilmiy-metodik asoslarini aniqlash, darslik matnlari, xalq og‘zaki ijodi, ijodiy topshiriqlar, suhbat, integratsiya va o‘qituvchi nutq madaniyatining tarbiyaviy imkoniyatlarini asoslashdan iborat. Tadqiqotning obyekti — boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning nutqiy va ma‘naviy rivojlanish jarayoni, predmeti esa ona tili vositasida madaniy qadriyatlarni shakllantirishning metodik shartlari va amaliy mexanizmlaridir.

Mavzuning ilmiy ahamiyati shundaki, ona tili darsidagi har bir til birligi — tovush, so‘z, ibora, gap, matn — o‘zining bevosita lingvistik vazifasidan tashqari madaniy semantikaga ham ega. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun “ona” so‘zi faqat ot turkumiga mansub birlik emas, mehr, g‘amxo‘rlik, ehtirom va oilaviy qadriyat bilan bog‘liq obrazdir; “Vatan” so‘zi bosh harf bilan yoziladigan nom emas, tug‘ilgan joy, bayroq, tabiat, tarixiy xotira va fuqarolik mas‘uliyatini uyg‘otadigan ma‘naviy tushunchadir; “rahmat” so‘zi gapdagi undalma yoki nutqiy formula emas, minnatdorlik madaniyatining amaliy ko‘rinishidir. Demak, ona tili darsida grammatika va qadriyat bir-biridan ajralmaydi. Metodik muammo shundaki, ba‘zan darsda so‘zning grammatik tomoni o‘rganiladi, ammo uning madaniy ma‘nosi e‘tibordan chetda qoladi. Natijada o‘quvchi qoidani biladi, lekin so‘zning ijtimoiy mas‘uliyatini yetarli his qilmaydi. Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga yo‘naltirilgan: ona tili ta‘limini qadriyatga yo‘naltirilgan lingvodidaktik tizim sifatida talqin qilish, matn va nutqiy faoliyat orqali milliy o‘zlikni, odobni, muloqot madaniyatini va ijtimoiy mas‘uliyatni shakllantirish imkoniyatlarini ochib berish uning asosiy ilmiy vazifasidir.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot metodikasi ona tili ta‘limini lingvodidaktik, aksiologik, kommunikativ, madaniyatshunoslik va integrativ yondashuvlar asosida tahlil qilishga tayandi. Lingvodidaktik yondashuv til birliklarini o‘rgatish, imlo va grammatik ko‘nikmalarni shakllantirish, matn ustida ishlash va nutqiy faoliyat turlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Aksiologik yondashuv esa har bir til materiali ichida yashirin yoki ochiq qadriyat mazmunini ko‘rishga yordam beradi: maqolda xalq tajribasi, hikoyada axloqiy tanlov, topishmoqda obrazli tafakkur, murojaat shakllarida hurmat madaniyati, sinonim va antonimlarda estetik sezgirlik, gap tuzishda fikrni tartibli va odob bilan bayon etish madaniyati mavjud. Kommunikativ yondashuv ona tili darsini o‘quvchining real muloqot madaniyatini rivojlantiradigan jarayon sifatida

tushuntiradi; bunda bola nafaqat to'g'ri yozadi yoki o'qiydi, balki tinglaydi, javob beradi, savol tuzadi, fikrni asoslaydi, suhbatdoshga hurmat bildiradi. Madaniyatshunoslik yondashuvi tilni milliy urf-odatlar, tarixiy xotira, oila tarbiyasi, bayramlar, mehnat madaniyati va xalq estetikasi bilan bog'laydi. Integrativ yondashuv esa ona tili fanini o'qish savodxonligi, tarbiya, tarix, san'at, tabiatshunoslik va hayotiy kompetensiyalar bilan uzviy aloqada olib borishni taqozo etadi [7; 8].

Tadqiqotda nazariy adabiyotlarni tahlil qilish, metodik umumlashtirish, dars mazmunini lingvodidaktik tahlil qilish, matnlarning tarbiyaviy salohiyatini baholash, pedagogik modellashtirish va tavsivaviy loyihalash metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil ona tili va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritishga xizmat qildi. Lingvodidaktik tahlil orqali darsda qo'llaniladigan matn, mashq, savol, diktant, bayon, kichik insho, suhbat va ijodiy topshiriqlarning qadriyat shakllantirishdagi imkoniyatlari aniqlashtirildi. Metodik umumlashtirish boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlariga mos usullarni ajratib ko'rsatdi: qisqa suhbat, obrazli misol, qahramon xatti-harakatini baholash, maqolni hayotiy vaziyatga bog'lash, "agar men qahramon o'rnida bo'lsam" tipidagi ijodiy javob, rolli dialog, juftlikda o'qish, nutqiy vaziyat yaratish va reflektiv savollar. Pedagogik modellashtirish natijasida ona tili darsida qadriyatlarni shakllantirishning uch darajali mexanizmi ishlab chiqildi: birinchi daraja — mazmuniy tanlov, ya'ni dars materiali qadriyatli ma'noga ega bo'lishi; ikkinchi daraja — faoliyatli o'zlashtirish, ya'ni o'quvchi matn mazmuni bo'yicha fikr yuritishi, munosabat bildirishi va ijodiy ishlashi; uchinchi daraja — xulqiy transfer, ya'ni darsda o'rganilgan qadriyat kundalik muloqot va xatti-harakatga ko'chishi.

Metodik jihatdan dars materiali bilan ishlashda "til birligi — madaniy ma'no — nutqiy faoliyat — xulqiy xulosa" zanjiri asosiy tamoyil sifatida belgilanishi mumkin. Masalan, o'qituvchi maqolni o'qitadi, lekin uni faqat yodlatib qo'ymaydi; avval maqoldagi asosiy so'zlarni tahlil qiladi, keyin uning ma'nosini hayotiy vaziyatga bog'laydi, so'ng o'quvchidan shu maqol asosida gap yoki kichik matn tuzishni so'raydi, yakunda esa o'quvchi bunday qadriyat real hayotda qachon kerak bo'lishini aytadi. Xuddi shunday, hikoya matni o'qilganda avval lug'at ustida ishlanadi, keyin voqealar ketma-ketligi aniqlanadi, so'ng qahramon xatti-harakati baholanadi, yakunda o'quvchi o'z munosabatini yozma yoki og'zaki shaklda bildiradi. Bu zanjir metodik jihatdan sodda ko'rinsa-da, aslida u til va tarbiyani chuqur birlashtiradi. Chunki bola avval so'zni tushunadi, keyin ma'noni his qiladi, undan so'ng nutqda qayta yaratadi va oxirida uni xulqiy mezon sifatida qabul qiladi. Ona tili darsining qadriyatli samaradorligi aynan shu zanjirning uzilmasligiga bog'liq. Agar zanjirning birinchi bo'g'ini — til tahlili bo'lmasa, dars tarbiyaviy suhbatga aylanadi; agar oxirgi bo'g'in — xulqiy xulosa bo'lmasa, dars quruq grammatik mashq darajasida qoladi.

Natijalar

Tahlil natijalari ona tili darslarida madaniy qadriyatlarni shakllantirishning eng muhim manbasi matn ekanini ko'rsatadi. Matn — o'quvchi uchun til birliklari yig'indisi emas, balki ma'no, obraz, munosabat va ijtimoiy tajriba tashuvchisidir. Agar matn tanlashda faqat o'qish texnikasi yoki grammatik mavzuga moslik hisobga olinib, uning tarbiyaviy mazmuni e'tibordan chetda qolsa, darsning qadriyatli imkoniyati pasayadi. Boshlang'ich sinf darsliklaridagi hikoya, she'r, ertak, maqol, topishmoq,

dialog va axborot matnlari o'quvchiga milliy madaniyat, oilaviy hurmat, do'stlik, mehnatsevarlik, tabiatni asrash, kitobxonlik, vatanparvarlik va halollik kabi qadriyatlarni anglatishi mumkin. Bunda o'qituvchi matnni o'qitish bilan cheklanmasdan, uning ichki tarbiyaviy markazini ochishi lozim. Masalan, hikoyadagi qahramon nima uchun to'g'ri yo'l tutdi, uning xatti-harakati qaysi qadriyatga mos, qaysi so'zlar uning tarbiyasini ko'rsatadi, voqeadan qanday hayotiy xulosa chiqarish mumkin, shunday vaziyat bizning sinfda bo'lsa qanday yo'l tutamiz kabi savollar matnni axloqiy fikrlash vositasiga aylantiradi. Bu usul o'quvchining reproduktiv javobini emas, balki mustaqil munosabatini shakllantiradi. Ona tili darsida har bir matn "o'qildi — savolga javob berildi — tugadi" sxemasida emas, "o'qildi — tushunildi — baholandi — hayotga bog'landi — nutqda ifodalandi" zanjiri asosida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

Xalq og'zaki ijodi ona tili darslarida madaniy qadriyatlarni shakllantirishning tabiiy va kuchli manbasidir. Maqol, matal, topishmoq, ertak, tez aytish, lapar va hikmatli iboralar xalqning ko'p asrlik pedagogik tajribasini bolaga sodda, obrazli va esda qolarli shaklda yetkazadi. Maqollar orqali o'quvchi mehnat, do'stlik, halollik, ilm, odob, vatan, til, ota-ona, tabiat haqidagi umumlashgan xalq xulosalarini o'zlashtiradi. Lekin maqolni yodlatishning o'zi yetarli emas; o'qituvchi uni nutqiy vaziyatga kiritishi kerak. Masalan, "Mehnat qilgan elda aziz" mazmunidagi maqolni o'quvchilarga berib, "bu maqol qaysi qahramonga mos?", "sinfimizda bu maqolga mos vaziyat bo'lganmi?", "maqol asosida ikki gapli hikoya tuzing" kabi topshiriqlar berilsa, maqol passiv bilimdan faol nutqiy va axloqiy vositaga aylanadi. Ertak va hikoyalar esa bola tafakkuriga obrazlar orqali ta'sir qiladi; yaxshilik va yomonlik, rostgo'ylik va yolg'on, saxiylik va baxillik, do'stlik va xiyonat kabi qarama-qarshiliklar bolaning hissiy idrokida aniq namoyon bo'ladi. Shuning uchun boshlang'ich sinfda ertak matni o'qilgandan so'ng qahramon xaritasini tuzish, ijobiy va salbiy xatti-harakatlarni guruhlash, ertakka boshqa yakun taklif qilish, qahramonga maktub yozish, sahnalashtirish yoki dialog tuzish kabi usullar qadriyatni chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Ona tili darslarida grammatik materialning o'zi ham madaniy qadriyatlarni shakllantirish vositasi bo'la oladi. Masalan, ot mavzusida oila, Vatan, kitob, ustoz, do'st, mahalla, tabiat kabi qadriyatli so'zlar bilan ishlash; sifat mavzusida mehribon, halol, odobli, mehnatsevar, vatanparvar, rostgo'y, saxiy kabi sifatlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llash; fe'l mavzusida yordam berdi, asradi, hurmat qildi, kechirim so'radi, o'qidi, mehnat qildi kabi fe'llar orqali xulqiy harakatlarni tasvirlash; gap mavzusida esa odobli murojaat, minnatdorlik, uzr so'rash, tabriklash va taklif bildirish shakllarini mashq qilish mumkin. Bunday yondashuv grammatikani quruq qoida emas, ma'noli nutqiy faoliyatga aylantiradi. Diktant matnlari, ko'chirib yozish mashqlari, gap tuzish, so'z turkumlarini ajratish, bayon va insho ishlari ham qadriyatli mazmun asosida tanlansa, o'quvchi imlo va uslub bilan birga madaniy munosabatni ham o'zlashtiradi. Masalan, "Mening oilamdagi yaxshi odat", "Ustozimga rahmat", "Mahallamizdagi hashar", "Kitob — mening do'stim", "Tabiatni asraylik" kabi kichik yozma ishlar bolada shaxsiy tajribani til orqali ifodalash, fikrni tartiblash va ijobiy qadriyatga munosabat bildirish ko'nikmasini rivojlantiradi. Bu yerda o'qituvchining

vazifasi o'quvchi xatosini faqat qizil ruchka bilan belgilash emas, balki fikrning samimiyligi, muloqot madaniyati va qadriyatga mos xulosani ham ko'ra olishdir.

Dars jarayonida madaniy qadriyatlarni shakllantirishda dialogik suhbat va ijodiy topshiriqlar alohida ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchisi o'z fikrini to'liq, ravon va asosli bayon qilishni o'rganar ekan, u bir vaqtning o'zida suhbatdoshni tinglash, navbat kutish, e'tirozini odob bilan bildirish, boshqalarning fikrini hurmat qilish kabi kommunikativ qadriyatlarni ham egallaydi. O'qituvchi savolni shunday tuzishi kerakki, u faqat matndan bitta javob topishga emas, balki o'quvchini fikrlashga, dalil keltirishga va axloqiy pozitsiya bildirishga undasin. "Qahramonning o'rnida bo'lsangiz nima qilardingiz?", "Bu voqeada kimning xatti-harakati sizga yoqdi va nima uchun?", "Qaysi so'zlar hurmatni bildiradi?", "Sinfda shunday holat bo'lsa qanday yechim tanlaymiz?" kabi savollar darsni tarbiyaviy muloqotga aylantiradi. Rolli o'yinlar ham samarali: "kutubxonada suhbat", "mehmon kutish", "do'stidan kechirim so'rash", "ustozni bayram bilan tabriklash", "mahalla oqsoqoli bilan suhbat" kabi nutqiy vaziyatlar o'quvchining til birliklarini real madaniy vaziyatda qo'llashiga imkon beradi. Bunday mashqlarda bolalar faqat gap tuzmaydi; ular muomala ohangi, murojaat shakli, tanaffus, minnatdorlik, izoh, javobgarlik va hurmatni amalda mashq qiladi. Aynan shu nuqtada ona tili darsi madaniyat darsiga aylanadi.

O'qituvchining shaxsiy nutq madaniyati ona tili darslarida qadriyatlarni shakllantirishning eng ta'sirchan omillaridan biridir. Boshlang'ich sinf o'quvchisi o'qituvchining so'z tanlashi, ohangi, mimikasi, savol berish usuli, xatoga munosabati, maqtov va tanbeh madaniyatini diqqat bilan kuzatadi. Agar o'qituvchi adabiy til me'yoriga rioya qilsa, bolaga qo'pol murojaat qilmasa, xatoni kamsitish emas, o'rganish imkoniyati sifatida ko'rsatsa, har bir o'quvchining javobini e'tibor bilan tinglasa, sinfda qadriyatli muloqotning amaliy namunasi paydo bo'ladi. Aksincha, o'qituvchi nutqi beparvo, keskin, noaniq yoki kamsituvchi bo'lsa, eng chiroyli tarbiyaviy matn ham o'z kuchini yo'qotadi. Shu sababli ona tili o'qituvchisi, ayniqsa boshlang'ich sinf pedagogi, o'z nutqini dars mazmunining bir qismi sifatida ko'rishi kerak. Nutq madaniyatini rivojlantirishda "iltimos", "rahmat", "marhamat", "kechirasiz", "fikringiz qiziqarli", "keling, birgalikda tekshirib ko'ramiz" kabi iboralarning muntazam qo'llanishi kichik, ammo kuchli tarbiyaviy ta'sirga ega. Bular go'yoki mayda detallar, lekin boshlang'ich tarbiyada katta binoni ko'tarib turgan g'ishtlar ham aynan shular; sementi esa pedagogik sabrdir.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ona tili darslarida madaniy qadriyatlarni shakllantirishning integrativ modeli samarali hisoblanadi. Bu modelda dars uch bosqichda tashkil etiladi. Birinchi bosqich — qadriyatli matn yoki nutqiy vaziyat bilan tanishtirish; bunda o'quvchi o'qiydi, tinglaydi yoki ko'radi. Ikkinchi bosqich — tahlil va munosabat bildirish; bunda o'quvchi qahramon, so'z, ibora, vaziyat yoki muammoni baholaydi, savollarga javob beradi, guruhda fikr almashadi. Uchinchi bosqich — ijodiy-nutqiy tatbiq; bunda o'quvchi gap tuzadi, maqol asosida matn yaratadi, kichik hikoya yozadi, dialog tuzadi, sahnalashtiradi yoki o'z hayotidan misol keltiradi. Modelning natijaviy mezonlari ham uch ko'rinishda belgilanadi: bilimiy mezon — o'quvchi qadriyatning mazmunini tushunadi; nutqiy mezon — o'quvchi qadriyatni so'z, gap va matnda to'g'ri ifodalaydi; xulqiy mezon — o'quvchi dars va sinf hayotida ushbu qadriyatga mos harakat qiladi. Bunday yondashuv ona tili darsini

faqat tilshunoslikka oid mashqlar majmui emas, balki bolani milliy madaniyatga olib kiruvchi, nutqiy va ma'naviy kompetensiyalarni bir vaqtda rivojlantiruvchi tizimga aylantiradi.

Matn tanlash mezonlari ona tili darslarida madaniy qadriyatlarni shakllantirishning sifatini belgilaydi. Birinchi mezon — yoshga moslik: matn bola tushuna oladigan leksika, sodda sintaksis, aniq voqea va yaqin hayotiy tajribaga ega bo'lishi kerak. Ikkinchi mezon — badiiy va estetik sifat: matn bolada chiroyli so'zga, ifodali gapga, obrazli tasvirga qiziqish uyg'otishi lozim. Uchinchi mezon — tarbiyaviy aniqlik: matnda qadriyat zo'rma-zo'raki tiqishtirilmaligi, balki voqea, qahramon, dialog yoki xulosa orqali tabiiy ochilishi kerak. To'rtinchi mezon — milliy va umuminsoniy uyg'unlik: matn o'zbek xalqining urf-odatlarini, oilaviy va mahalla qadriyatlari, til odobi, mehnat madaniyati bilan bog'liq bo'lishi bilan birga, adolat, mehr, tinchlik, do'stlik, tabiatni asrash kabi keng insoniy mazmunni ham qamrab olishi zarur. Beshinchi mezon — nutqiy faoliyatga qulaylik: matn asosida savol-javob, qayta hikoyalash, dialog, gap tuzish, lug'at ishi, ijodiy yozma ish va bahs-munozara tashkil etish mumkin bo'lishi kerak. Agar matn bu mezonlarga javob bersa, u ona tili darsida qadriyat tarbiyasining markaziy didaktik materialiga aylanadi. Shuning uchun o'qituvchi darslikdagi tayyor material bilan cheklanmay, zarur hollarda qo'shimcha qisqa matnlar, xalq og'zaki ijodi namunalari va o'quvchilarning oilaviy tajribasiga yaqin materiallarni ham ehtiyotkorlik bilan tanlashi maqsadga muvofiqdir.

Ona tili darsida nutq madaniyatini rivojlantirish madaniy qadriyatlarning eng ko'rinadigan amaliy natijasidir. Nutq madaniyati faqat grammatik to'g'rilik yoki talaffuz aniqligi emas; u suhbatdoshga hurmat, vaziyatga mos so'z tanlash, ortiqcha keskinlikdan qochish, fikrni aniq va odob bilan bayon etish, tinglash, savolga javob qaytarish, e'tirozni madaniyat bilan ifodalash, minnatdorlik va uzr so'rashni bilish kabi ijtimoiy ko'nikmalarni ham qamrab oladi. Boshlang'ich sinfda bu ko'nikmalar maxsus mashqlar orqali rivojlantirilishi kerak. Masalan, “bir fikrni ikki xil ohangda ayting va qaysi biri odobli ekanini tushuntiring”, “qo'pol gapni odobli gapga aylantiring”, “do'stingizdan kitob so'rash uchun uchta madaniy jumla tuzing”, “ustozga rahmat aytish matnini yozing”, “bahsda rozi emasligingizni muloyim ifodalang” kabi topshiriqlar bolaning nutqiy sezgirligini oshiradi. Bu mashqlar oddiy ko'rinsa-da, ular bolaning kelajakdagi ijtimoiy kommunikatsiyasi uchun poydevor yaratadi. Chunki jamiyatda madaniyat ko'pincha katta deklaratsiyalarda emas, aynan kundalik so'zlashuvdagi ohang, e'tibor va hurmatda namoyon bo'ladi. Ona tili darsi ana shu mayda nutqiy detallarni pedagogik obyektga aylantirgani uchun qadriyat tarbiyasida beqiyos imkoniyatga ega.

Yozma nutqni rivojlantirish jarayonida ham madaniy qadriyatlar chuqur singdirilishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun kichik insho, bayon, tabriknoma, maktub, hikoya davom ettirish, qahramonga maslahat yozish, rasm asosida matn tuzish kabi ishlar faqat yozuv texnikasini emas, balki ichki munosabatni ham shakllantiradi. Masalan, “Buvim o'rgatgan yaxshi odat”, “Men tabiatni qanday asrayman?”, “Do'stinga yordam bergan kunim”, “Ustozimdan o'rgangan so'zim”, “Kitob meni nimaga o'rgatdi?” kabi mavzular o'quvchini o'z hayotiy tajribasini qadriyat nuqtayi nazaridan qayta ko'rishga undaydi. Bunda o'qituvchi insho matnini baholashda faqat imlo va tinish belgilarini emas, fikrning izchilligi, samimiyligi,

axloqiy xulosasi va soʻz tanlash madaniyatini ham hisobga olishi kerak. Albatta, boshlangʻich sinfda bunday baholash jazolovchi shaklda emas, ragʻbatlantiruvchi tahrir koʻrinishida olib borilishi maqsadga muvofiq. Oʻqituvchi “bu joyda fikringiz yaxshi, endi uni chiroyliroq soʻz bilan ifodalaymiz”, “rahmat soʻzini yana qanday ibora bilan almashtirish mumkin?”, “qahramonga maslahatni muloyimroq yozib koʻraylik” kabi yoʻnaltiruvchi mulohazalar orqali bolaning yozma nutqini ham, qadriyatli munosabatini ham rivojlantiradi.

Boshlangʻich sinf ona tili darslarida integrativ topshiriqlar qadriyat tarbiyasining metodik taʼsirini kuchaytiradi. Ona tili oʻqish savodxonligi bilan bogʻlanganda oʻquvchi matnni oʻqiydi va qayta hikoya qiladi; tarbiya fani bilan bogʻlanganda matndagi axloqiy mazmunni tahlil qiladi; tasviriy sanʼat bilan bogʻlanganda qahramon yoki qadriyatga oid rasm yaratadi; musiqa bilan bogʻlanganda milliy kuy yoki qoʻshiq matnidagi maʼnoni anglaydi; tabiatshunoslik bilan bogʻlanganda ekologik masʼuliyat haqida gap tuzadi; tarixiy material bilan bogʻlanganda esa milliy xotira va ajdodlar merosiga hurmat shakllanadi. Masalan, “Navroʻz” mavzusidagi ona tili darsida oʻquvchi bayram bilan bogʻliq soʻzlarni oʻrganadi, hashar haqidagi matnni oʻqiydi, “mehr”, “yangilanish”, “hamjihatlik” soʻzlari ishtirokida gaplar tuzadi, oilasidagi bayram odatlari haqida kichik matn yozadi va yakunda sinfdoshlari bilan fikr almashadi. Bitta dars ichida lugʻat, grammatik koʻnikma, matn tushunish, ogʻzaki nutq, yozma nutq va qadriyatli munosabat birlashadi. Integratsiya shu tarzda tashkil etilsa, u fanlar aralashmasi emas, balki bolaning hayotiy tajribasini til orqali yaxlit anglash mexanizmiga aylanadi. Bu esa ona tili taʼlimining madaniy-tarbiyaviy salohiyatini ancha oshiradi.

Ona tili darslarida qadriyatli lugʻat bilan tizimli ishlash ham alohida metodik yoʻnalish sifatida koʻrilishi kerak. Har bir sinfda yoshga mos “qadriyat soʻzlari” majmuasi shakllantirilsa, oʻquvchilarning lugʻat boyligi maʼnaviy mazmun bilan birga rivojlanadi. Masalan, 1-sinfda salom, rahmat, ona, ustoz, doʻst, kitob, uy, gul, toza, yaxshi kabi sodda soʻzlar; 2-sinfda hurmat, mehribon, halol, odobli, mehnatsevar, vatan, mahalla, tabiat, yordam kabi tushunchalar; 3–4-sinflarda masʼuliyat, bagʻrikenglik, fidoyilik, hamjihatlik, maʼnaviyat, meros, gʻurur, burch kabi nisbatan murakkab soʻzlar oʻrgatilishi mumkin. Bunda lugʻat ishi faqat maʼnoni izohlash bilan cheklanmasligi kerak: soʻz ishtirokida gap tuzish, uni maqol bilan bogʻlash, antonim va sinonimini topish, rasm yoki vaziyat asosida qoʻllash, qisqa matn yaratish, oila yoki mahalla hayotidan misol keltirish kabi faoliyatlar tashkil etiladi. Qadriyatli lugʻat oʻquvchining nutqiga kirsas, uning fikrlash doirasi ham kengayadi; chunki bola qaysi soʻzlarni bilsa, koʻpincha dunyoni ham oʻsha soʻzlar orqali anglaydi. Shu sababli ona tili oʻqituvchisi lugʻat boyligini faqat til kompetensiyasi emas, balki maʼnaviy dunyoqarashning leksik poydevori sifatida baholashi lozim.

Muhokama

Ona tili darslarida qadriyat tarbiyasini samarali tashkil etish uchun metodik muvozanat zarur. Bir tomondan, darsning lingvistik maqsadi — oʻqish, yozish, imlo, grammatika, lugʻat boyligi va nutqiy kompetensiyani rivojlantirish — zaiflashmasligi kerak; ikkinchi tomondan, bu maqsadlar madaniy-maʼnaviy mazmundan ajratilmasligi lozim. Baʼzan amaliyotda ikki chekka holat kuzatiladi: birinchisida dars faqat qoida va mashqqa aylanib, bola matnning hayotiy maʼnosini sezmaydi; ikkinchisida esa

tarbiyaviy suhbat haddan tashqari cho‘zilib, til ko‘nikmasi sust qoladi. To‘g‘ri metodik yechim shuki, qadriyatli mazmun til mashqlarining o‘z ichiga singdiriladi. Masalan, sifat mavzusida “odobli bola” haqida gap tuzish, fe‘l mavzusida “do‘stiga yordam berdi” kabi harakatlarni tahlil qilish, matn tuzishda “mening oilamdagi qadriyat” mavzusini tanlash, dialogda “uzr so‘rash” vaziyatini mashq qilish lingvistik va tarbiyaviy maqsadni birlashtiradi. Bu integratsiya dars vaqtini ham tejaydi, mazmunni ham boyitadi. Dewey ta‘kidlaganidek, ta‘lim hayotdan ajralgan tayyor bilimlar yig‘indisi emas, balki tajriba orqali o‘zish jarayonidir [17]; ona tili darsida qadriyatlar ham aynan tajriba, muloqot va faol nutq orqali o‘zlashtirilganda barqaror bo‘ladi.

Muhokama qilinishi lozim bo‘lgan yana bir masala — matn tanlash va moslashtirishdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun tanlangan matn milliy ruhga ega, badiiy jihatdan sodda, axloqiy mazmuni aniq, lekin haddan tashqari pand-nasihatga berilmagan bo‘lishi kerak. Bola ochiq nasihatdan tez charchaydi, ammo qiziqarli voqea, samimiy qahramon, kulgili vaziyat, kutilmagan yechim va obrazli so‘z orqali chuqur xulosa chiqaradi. Shu sababli ona tili darsliklarida va o‘qituvchi tanlaydigan qo‘shimcha materiallarda badiiy sifat, yoshga moslik, milliy mazmun, umuminsoniy qadriyat va nutqiy imkoniyat birgalikda hisobga olinishi zarur. Raqamli ta‘lim sharoitida audioertak, videolavha, interaktiv topshiriq, elektron lug‘at, ovoz yozish va taqdimot kabi vositalardan foydalanish ham mumkin; biroq raqamli vosita maqsad emas, balki qadriyatli muloqotni kuchaytiruvchi yordamchi vosita bo‘lishi kerak. Ona tili darsining markazida baribir bola, so‘z, ma‘no, muloqot va madaniyat turadi. O‘qituvchi texnologiyani ko‘paytirib, mazmunni yo‘qotib qo‘ysa, dars tashqi jihatdan zamonaviy, ichki jihatdan esa bo‘sh bo‘lib qoladi. Shunday ekan, metodik professionalizmning asosiy belgisi — vosita bilan maqsadni adashtirmaslikdir.

Ona tili darslarida madaniy qadriyatlarni shakllantirishning amaliy samaradorligi oila va maktab hamkorligiga ham bog‘liq. Bola darsda “ota-onani hurmat qilish”, “kitobni asrash”, “rost gapirish”, “ona tilida chiroyli so‘zlash” haqida o‘rgansa-yu, kundalik hayotda bu qadriyatlarning amaliy namunasini ko‘rmasa, bilim barqaror xulqqa aylanishi qiyinlashadi. Shu bois ona tili darslari asosida kichik oilaviy topshiriqlar berish maqsadga muvofiq: “buvimdan bir maqol yozib keldim”, “oilamizdagi yaxshi odat haqida uch gap”, “otam yoki onam ishlatadigan chiroyli so‘zlar”, “mahallamizdagi qadimiy joy haqida kichik matn” kabi topshiriqlar oila madaniyatini darsga olib kiradi. Bu topshiriqlar majburiy hisobot shaklida emas, bolaga qiziq bo‘ladigan kichik izlanish sifatida berilishi kerak. Shuningdek, kutubxonaga sayohat, mahalla faollari bilan uchrashuv, milliy bayramlar munosabati bilan matn yaratish, tarixiy shaxslar haqida qisqa hikoya tuzish kabi ishlar ona tili darsini real ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog‘laydi. Natijada o‘quvchi ona tilini faqat darsdagi fan sifatida emas, balki oilasi, mahallasi, xalqi va shaxsiy kelajagi bilan bog‘liq hayotiy qadriyat sifatida anglay boshlaydi.

Raqamli ta‘lim vositalari ona tili darslarida madaniy qadriyatlarni shakllantirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi, biroq ularning metodik nazorati zarur. Audioertaklar o‘quvchilarda tinglab tushunish va intonatsion sezgirlikni rivojlantiradi; qisqa videolavhalar muayyan qadriyatli vaziyatni ko‘rgazmali qiladi; elektron lug‘atlar so‘z boyligini kengaytiradi; ovoz yozish topshiriqlari bolaning o‘z nutqini eshitib, tahlil qilishiga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli vositalar darsni shunchaki

tomosha yoki o‘yin-kulgiga aylantirib yubormasligi kerak. Har bir raqamli materialdan so‘ng savol, tahlil, nutqiy topshiriq va xulqiy bog‘lash bo‘lishi zarur. Masalan, audioertak tinglangandan keyin o‘quvchilar qahramonning eng yaxshi so‘zini topishi, videolavhadan keyin odobli va odobsiz muloqot elementlarini ajratishi, elektron rasm asosida qadriyatli gaplar tuzishi mumkin. Demak, raqamli vosita qadriyatni yetkazuvchi “rangli qog‘oz” xolos; haqiqiy pedagogik mazmun o‘qituvchining savoli, o‘quvchining munosabati va darsdagi muloqot sifatida yuzaga chiqadi. Zamonaviylik monitor soni bilan emas, ma’no chuqurligi bilan o‘lchanadi — bu yerda texnika xizmatkor, metodika esa bosh muhandis bo‘lishi kerak.

Qadriyatlarni shakllantirish natijasini aniqlashda ona tili darslari uchun maxsus kuzatuv mezonlari ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Birinchi mezon — matnni qadriyatli tushunish: o‘quvchi matndagi asosiy axloqiy fikrni ajrata oladi, qahramon xatti-harakatini baholaydi, voqeani hayotiy vaziyat bilan bog‘laydi. Ikkinchi mezon — qadriyatli nutq: o‘quvchi odobli murojaat shakllaridan foydalanadi, fikrini muloyim bildiradi, maqol va hikmatli iboralarni o‘rinli qo‘llaydi, minnatdorlik va uzr so‘rashni to‘g‘ri ifodalaydi. Uchinchi mezon — ijodiy ifoda: o‘quvchi kichik matn, dialog, hikoya yoki maktubda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabatini ko‘rsatadi. To‘rtinchi mezon — xulqiy moslik: o‘quvchi dars jarayonida tinglash, navbat kutish, guruhda ishlash, sinfdoshiga yordam berish, kitob va daftarni asrash kabi amaliy qadriyatlarni namoyon etadi. Ushbu mezonlar asosida o‘qituvchi o‘quvchilarning rivojlanishini muntazam kuzatib borishi, faqat kamchilikni ko‘rsatmasdan, ijobiy o‘sishni ham e’tirof etishi kerak. Qadriyat tarbiyasida kichik muvaffaqiyatni ko‘rish katta natijaning boshlanishidir. Bola bugun “rahmat”ni to‘g‘ri ishlatgan bo‘lsa, ertaga u minnatdorlikni his qilishga, keyin esa uni hayotiy munosabatga aylantirishga yaqinlashadi.

Amaliy dars loyihasida qadriyat maqsadi aniq ifodalanishi lozim. Masalan, 2-sinf ona tili darsida “sifat” mavzusi o‘tilayotganda umumiy maqsad sifatlarini aniqlash va qo‘llash bo‘lsa, qadriyat maqsadi “ijobiy insoniy fazilatlarini bildiruvchi sifatlarini nutqda o‘rinli ishlatish” tarzida belgilanadi. Dars boshida o‘qituvchi mehribon, halol, odobli, tirishqoq, rostgo‘y, e’tiborli kabi so‘zlarni kartochkalarda beradi; o‘quvchilar ularni qahramonlar, sinfdoshlar yoki o‘z hayotidagi vaziyatlar bilan bog‘laydi. Keyin qisqa hikoya o‘qiladi va qahramonga mos sifatlar tanlanadi. Guruh ishi jarayonida o‘quvchilar “odobli bola qanday gapiradi?”, “rostgo‘y inson nima qiladi?”, “mehribon do‘st qanday yordam beradi?” kabi savollar asosida gaplar tuzadi. Dars oxirida har bir o‘quvchi bugun o‘rgangan bitta ijobiy sifatni o‘z xulqi bilan bog‘lab aytadi. Bunday loyihalashda grammatik mavzu saqlanadi, lekin u axloqiy mazmun bilan boyiydi. Aynan shu metodika ona tili darslarini hayotga yaqinlashtiradi va o‘quvchining so‘z boyligi bilan birga ma’naviy sezgirligini ham rivojlantiradi.

Ona tili darslarida differensial yondashuv qo‘llanmasa, qadriyatli topshiriqlar barcha o‘quvchilarga bir xil ta’sir ko‘rsatmasligi mumkin. Sinfda nutqi faol, kitob o‘qishga qiziqadigan bolalar bilan birga tortinchoq, lug‘at boyligi cheklangan, oilaviy muloqot tajribasi kamroq yoki o‘z fikrini yozma ifodalashda qiynaladigan o‘quvchilar ham bo‘ladi. Qadriyat tarbiyasi aynan mana shu farqlarni hisobga olganida samarali bo‘ladi. Masalan, faol o‘quvchiga matn asosida muhokama yetakchisi vazifasi berilishi, tortinchoq o‘quvchiga juftlikda qisqa dialog tayyorlash taklif qilinishi,

yoʻzishga qiynaladigan oʻquvchiga tayanch soʻzlar orqali gap tuzdirilishi, ijodkor oʻquvchiga qahramonga maktub yoʻzish vazifasi berilishi mumkin. Shunda har bir bola qadriyatli faoliyatda oʻz imkoniyati darajasida qatnashadi. Oʻqituvchi uchun asosiy masala hammadan bir xil hajmdagi javob olish emas, balki har bir oʻquvchining oʻz nutqiy va maʼnaviy pogʻonasidan bir qadam yuqoriga koʻtarilishini taʼminlashdir. Bu yondashuv ona tili darslarida adolat, hurmat va qoʻllab-quvvatlash qadriyatlarining oʻzini ham amaliy namoyon qiladi. Yaʼni dars mazmuni qadriyat haqida boʻlsa, dars metodikasi ham qadriyatga mos boʻlishi shart.

Xulosa

Boshlangʻich sinfda ona tilini oʻqitish jarayonida madaniy qadriyatlarni shakllantirish til taʼlimining eng muhim tarbiyaviy yoʻnalishlaridan biridir. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ona tili darslari matn, maqol, ertak, hikoya, ijodiy yozma ish, dialogik suhbat, rolli oʻyin, grammatik mashq va nutq madaniyati orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish uchun keng imkoniyatlarga ega. Bunda oʻqituvchi til birliklarini faqat qoida sifatida emas, balki madaniy maʼno va axloqiy munosabat tashuvchi vosita sifatida talqin qilishi zarur. Har bir ona tili darsi oʻquvchini toʻgʻri oʻqish va yoʻzishga, aniq fikrlashga, madaniy muloqot qilishga, milliy oʻzligini anglashga va ijtimoiy masʼuliyatni his etishga olib borishi kerak. Qadriyatli mazmun, faol metodlar, oʻqituvchi shaxsiy namunasi, oila bilan hamkorlik va reflektiv baholash uygʻunlashganda ona tili darsi haqiqiy maʼnoda madaniyat, axloq va maʼnaviyat sabogʻiga aylanadi.

Xulosa doirasida yana bir muhim jihat qayd etiladi: ona tili darslarida madaniy qadriyatlarni shakllantirish uzluksiz va nozik jarayon boʻlib, u faqat alohida mavzu yoki bayram kunlarida emas, har bir darsda kichik metodik qarorlar orqali amalga oshadi. Oʻqituvchi qaysi matnni tanladi, savolni qanday berdi, xatoga qanday munosabat bildirdi, oʻquvchining fikrini qanday tingladi, qaysi soʻzni ragʻbatlantirdi, qanday yozma mavzu berdi — bularning barchasi qadriyat tarbiyasining real mexanizmlaridir. Shu sababli ona tili metodikasi faqat lingvistik toʻgʻrilikni emas, balki soʻzning maʼnaviy masʼuliyatini ham oʻrgatishi kerak. Boshlangʻich sinfda bola ona tilini sevishni oʻrgansa, u oʻz xalqining madaniy xotirasiga kiradi; odobli soʻzlashni oʻrgansa, jamiyat bilan sogʻlom muloqot qilishga tayyorlanadi; matndagi ezgulikni koʻrsa, hayotda ham ezgulikni tanlashga ichki tayanch topadi. Demak, ona tili darsi — bolaga harf oʻrgatadigan oddiy mashgʻulot emas, balki uni insoniy, milliy va madaniy jihatdan ulgʻaytiradigan poydevor darsidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. OʻRQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Maʼnaviy-maʼrifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Qarori. PQ-5040-son. 2021-yil 26-mart.
3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida”gi Farmoni. PF-60-son. 2022-yil 28-yanvar.
4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Oʻzbekiston — 2030 strategiyasi toʻgʻrisida”gi Farmoni. PF-158-son. 2023-yil 11-sentabr.

5. Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 1059-son. 2019-yil 31-dekabr.
6. Mahmudov N., G‘ulomov A. Ona tili. 2-sinf uchun darslik. Toshkent: Sharq, 2020.
7. Qodirov T. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
8. Yo‘ldoshev J., Azizov O. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2021.
9. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Haydarov M. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
10. Mavlonova R., To‘rayeva O., Xoliqberdiyev K. Pedagogika. Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
11. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: TDPU, 2006.